

УДК 343.133 (477)

Володимир Гринюк,*канд. юрид. наук, доцент,
доцент кафедри правосуддя
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

РОЗВИТОК ФУНКЦІЇ ОБВИНУВАННЯ У ВІТЧИЗНЯНОМУ КРИМІНАЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ ХХ-ХХІ СТОЛІТЬ

У статті визначено особливості розвитку функції обвинувачення в ХХ-ХХІ століттях. Виділено три історичні періоди розвитку функції обвинувачення у вітчизняному кримінальному процесі. Виокремлено та охарактеризовано основні нормативно-правові акти, що регламентують реалізацію функції обвинувачення. Проведено аналіз положень вказаних актів та виділено основні відмінності у механізмі реалізації функції обвинувачення в різні періоди історичного розвитку.

Ключові слова: кримінальний процес, кримінальне судочинство, функція обвинувачення, розвиток функції обвинувачення, історичний період.

Постановка проблеми. На початку ХХ століття більша частина українських земель входила до складу Російської імперії, потім до складу СРСР, тому розвиток українського кримінального процесу нерозривно пов'язаний із законодавством вказаних держав. ХХ століття для України та взагалі для вітчизняного кримінального процесу ознаменувалося значними перетвореннями. Вони були пов'язані з такими історичними подіями, як революції та війни, що, з одного боку знесли країну, а з іншого – надали поштовх до розбудови незалежної держави з демократичною правовою системою. Однією з передумов такої демократичної правової системи є здійснення судочинства на засадах змагальності та диспозитивності. Одним з елементів вказаних засад кримінального процесу є реалізація функції обвинувачення, межі та зміст якої залежать від типу кримінального процесу. Протягом ХХ–ХХІ століття відбувався перехід від обвинувального до змагального типу процесу, що зумовило зміни у статусі суб'єктів обвинувачення, його змісті та способах реалізації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Розвиток функції обвинувачення досліджувався в роботах науковців, які вивчали історичні аспекти розвитку кримінального процесу, а також функціональну сторону діяльності суб'єктів кримінального процесу, а саме: М. В. Кокошко, С. Крушинського, В. Т. Мальяренка, Ф. Б. Мухаметшина, І. В. Рогатюка, О. В. Сапіна, П. Соломон, В. Сухоноса, Б. Р. Стецюка, М. А. Чельцова-Бебутова та інших.

Не вирішені раніше проблеми. Незважаючи на це, низка питань, пов'язаних із дослідженням функції обвинувачення у вітчизняному кримінальному процесі в ХХ–ХХІ століттях, можна вважати не достатньо вивченими.

Метою статті є проведення історико-правового аналізу джерел кримінального процесуального права ХХ–ХХІ століть і визначення особливостей розвитку функції обвинувачення у вітчизняному кримінальному процесі вказаного періоду.

Виклад основного матеріалу. На початку ХХ століття в українських землях кримінальне судочинство здійснювалося відповідно до положень Статуту кримінального судочинства 1864 року. Цей документ уводив поділ обвинувачення на приватне та публічне, в основу якого була покладена тяжкість і юридична природа злочинів. Приватний порядок обвинувачення реалізовувався у разі посягання на права відомої приватної особи без особливого посягання на безпеку суспільства, публічний – коли об'єктом злочинного діяння був суспільний інтерес [1, с. 253].

Ст. 2 Загальних положень Статуту кримінального судочинства регламентувала, що судові переслідування порушуються як посадовими, так і приватними особами. У кримінальних справах, що підвідомчі мировим судовим установам, викриття обвинуваченого перед судом здійснюється потерпілими від злочинних дій приватними особами, а також поліцейськими та іншими адміністративни-

ми властями в межах, установлених законом (ст. 3 Загальних положень). У кримінальних справах, що підвідомчі загальним судовим установам, викриття обвинувачених перед судом покладається на прокурорів та їх товаришів (ст. 4 Загальних положень). Таким чином, Статут кримінального судочинства визначив суб'єктів обвинувачення, до яких відніс потерпілого, поліцейських, адміністративну владу (органи), а також прокурора та його товаришів.

Відповідно до ст. 42-53 Статуту приводом для розгляду справ мировим суддею були скарги потерпілих, повідомлення поліцейських та інших адміністративних органів влади, а також безпосереднє виявлення суддею ознак злочинів, що підлягали переслідуванню незалежно від скарги потерпілого. Так, скарги приватних потерпілих осіб повинні були містити відомості про: 1) обвинувача; 2) злочинне діяння та обставини його вчинення; 3) шкоду та збитки, що були завдані обвинувачу; 4) обвинуваченого або підозрюваного; 5) свідків та інші докази, що підтверджують скаргу; 6) час подання скарги. Попереднє слідство по злочинам та проступкам, що підсудні окружним судам, здійснювалося судовими слідчими з допомогою поліції та під наглядом прокурорів і їх товаришів [1, с. 128-172].

Відповідно до Статуту кримінального судочинства судовий слідчий під час закінчення слідства не складав обвинувального акта чи іншого документа, в якому формулювалося б обвинувачення. В обвинувальному акті, що складався прокурором, зазначалися: 1) подія, що містила у собі ознаки злочинного діяння; 2) час і місце скоєння злочину; 3) звання, ім'я, по батькові і прізвище, прізвище обвинуваченого; 4) сутність доказів і доказів, зібраних у справі проти обвинуваченого; 5) визначення за законом, якому саме злочину відповідали ознаки діяння (ст. 520 Статуту кримінального судочинства) [2, с. 25-26].

Аналіз положень Статуту кримінального судочинства дає підстави стверджувати, що він заклав основи формування сучасного кримінального процесу. Здійснення функції обвинувачення ґрунтувалась на виділенні приватного та публічного обвинувачення. Основним процесуальним актом, у якому виражалась ця функція, був обвинувальний акт, складений прокурором після закінчення попереднього слідства та передачі справи до окружного суду.

До набрання чинності першими радянськими кримінально-процесуальними кодексами судочинство велося за нормами Статуту кримінального судочинства 1864 року, оскільки вони не були скасовані і не су-

перечили правосвідомості «робочого» класу [3, с. 3].

Після зміни влади в Росії вже 22 листопада 1917 року декретом РНК РРФСР «Про суд» було ліквідовано всі судові установи, інститути прокурорського нагляду, присяжної і приватної адвокатури. Державні органи обвинувачення і захисту фактично було скасовано. Декрет відмінив один із найважливіших принципів кримінального процесу – принцип змагальності, успішне проведення якого у життя можливе лише за умов належної організації обвинувачення та захисту, відокремлення цих функцій від функцій вирішення справи по суті. Декрет встановив, що у ролі обвинувачів та захисників, які допускаються до попереднього слідства, а по цивільних справах – повірених можуть бути усі добропорядні громадяни, як чоловіки так і жінки, які користуються правами громадянина. Тобто було утворене загальне громадське обвинувачення і захист з метою залучення якомога більше громадян до відправлення правосуддя. Це надало можливість деякий час не утворювати спеціальні державні органи для виконання зазначених функцій [4].

І. В. Рогатюк, проаналізувавши положення законодавства вказаних часів, стверджує, що Декрет «Про суд» від 7 березня 1918 року № 2 встановив, що у кримінальних справах обвинувальний акт замінюється постановою слідчої комісії про віддання до суду, і разом із тим передбачив заснування колегії осіб, які присвятили себе правонаступництву у формі громадського обвинувачення. Положення «Про народний суд РРФСР» від 30 листопада 1918 року містило вказівки про створення спеціальних колегій обвинувачів, що діяли як службові особи. Згідно з Положенням «Про народний суд» від 21 жовтня 1920 року при відділах юстиції були обвинувачі, які призначалися на ці посади губвиконкомами. Заснування спеціальних органів обвинувачення регламентували і всі законодавчі акти про революційні трибунали. Декретом від 4 травня 1918 р. при кожному революційному трибуналі поряд зі слідчими комісіями було утворено колегії обвинувачів, на яких покладалося формулювання обвинувальних тез із кожної справи, участь у засіданнях слідчих комісій під час розгляду питань про віддання до суду, публічне обвинувачення у засіданнях революційних трибуналів. За Декретом ВЦВК від 29 травня 1918 р. при Революційному трибуналі була заснована Центральна колегія обвинувачів, на яку, крім обов'язків, перелічених у декреті від 4 травня 1918 р., покладалося об'єднання і керівництво колегіями обвинувачів при місцевих революційних трибуналах. Тимчасове Положення «Про на-

родні суди і революційні трибунали УРСР», прийняте 20 лютого 1919 р., як і подальші законодавчі акти про народний суд і революційні трибунали УРСР, регламентувало організацію колегії обвинувачів для здійснення аналогічних функцій [3, с. 3; 2, с. 28].

Наступним важливим нормативно-правовим актом у сфері кримінальної юстиції став Кримінально-процесуальний кодекс УРСР 1922 року, який переважно сприйняв концептуальні ідеї розробників Статуту кримінального судочинства 1864 р. Саме в КПК УРСР 1922 р. прокуратура згадується як сторона в процесі, прокурор наділений повноваженнями участі у проведенні слідства та дізнання, підтримання обвинувачення в суді, підтримання позову в усіх стадіях процесу (ст. ст. 53–54, 58 КПК УРСР 1922 р.) [5, с. 84]. Науковці того часу вказували, що у даному Кодексі знайшли відображення демократичні принципи радянського кримінального процесу: революційної законності, недоторканності особи, гласності, національної мови судочинства, об'єктивності. У силу принципу публічності на прокурора покладался обов'язок порушувати кримінальне переслідування перед судовими та слідчими органами у всіх злочинах. Прокуратурі надавалося право вступати в справи приватного обвинувачення з метою охорони публічного інтересу [6].

На відміну від КПК 20-х років інших союзних республік, у КПК УРСР вже тоді містилась оптимально визначена структура обвинувального висновку, що потім була закріплена у КПК УРСР 1960 року [2, с. 30]. У 1924 році Союзні органи прийняли «Основи кримінального судочинства Союзу РСР і союзних республік». У зв'язку із цим виникла потреба привести законодавство УРСР про кримінальне судочинство у відповідність до загальносоюзних законів. Так, друга сесія ВУЦВК дев'ятого скликання 22 жовтня 1925 року затвердила «Положення про судоустрій УРСР». Прийняття Положення про судоустрій УРСР 1925 року, а також «Основ кримінального судочинства Союзу РСР і союзних республік» 1924 року, внесення змін до КПК УРСР 1922 року вимагали прийняття нового кримінально-процесуального закону, що й було здійснено 20 липня 1927 року. Новий КПК УРСР набрав чинності 15 жовтня 1927 року. Документ містив як демократичні положення кримінального процесу, так і низку антидемократичних. Останні дозволяли порушувати права громадян України і чинити безконтрольні розправи над тими, хто не мирився з радянським режимом [7, с. 70-71].

В. Т. Малярєнко зазначає, що КПК УРСР повинен був, у першу чергу, захищати права й інтереси не громадян, а держави. Такий

підхід до прав громадян був характерною рисою тоталітарної держави [7, с. 73]. Тому на рівень дотримання закону під час здійснення попереднього розслідування і судового розгляду кримінальних справ упродовж 30-х і до початку 50-х років ХХ ст. безпосереднім чином впливав тоталітарний режим, який з 1929 року відзначався масовими репресіями, свавіллям і беззаконням. Масові репресії здійснювалися здебільшого шляхом позасудових розправ через так звані особливі наради, колегії, «трійки», «двійки» [8].

Протягом тривалого часу кримінально-процесуальне законодавство існувало на рівні загальносоюзних та окремо республіканських актів і тому потребувало внесення відповідних змін. 25 грудня 1958 року Верховною Радою СРСР було прийнято «Основи кримінального судочинства Союзу РСР і союзних республік» [9, с. 107]. Вказаний нормативно-правовий акт став правовою базою для створення нових кримінально-процесуальних кодексів союзних республік. В УРСР такий Кодекс був затверджений 28 грудня 1960 року.

Згідно з КПК УРСР 1960 року обвинувачення як функція виникало на досудовому слідстві після винесення постанови про притягнення як обвинуваченого відносно особи, що вчинила злочин, закріплювалось в обвинувальному висновку і закінчувалось винесенням обвинувального вироку суду. Обвинувачення реалізовувалось у трьох основних формах: справи приватного обвинувачення (ч. 1 ст. 27; ст. 251 КПК України), приватно-публічного (ч. 2 ст. 27 КПК України) та публічного обвинувачення (справи, що порушувались державними органами за будь-яких підстав, передбачених у ст. 94 КПК України). Суб'єктами реалізації функції обвинувачення були слідчий, прокурор, потерпілий і цивільний позивач та їх представники [10].

За часів незалежності України розвивається змагальний процес, хоча і продовжували діяти норми КПК України 1960 року, та зберігається його основна структура. Поряд із цим удосконалюються форми обвинувачення, в яких вказана функція знаходить своє відображення.

Після реформування у 2012 році кримінального процесуального законодавства на шляху до євроінтеграції нашої держави функція обвинувачення набуває нових форм. Як вказує Т. В. Садова, з прийняттям нового КПК у 2012 році зламано стару обвинувальну систему кримінального судочинства і спрямовано його у бік змагальності. Зміни стосувалися практично усіх стадій та інститутів кримінального процесу, тих, що галь-

мували його розвиток і сприяли порушенню прав учасників кримінального провадження. Було скасовано, зокрема, стадію порушення кримінальної справи, інститут повернення кримінальної справи судом на додаткове розслідування. Замість них уведено нові демократичні норми [11, с. 104].

КПК України 2012 року: 1) регламентував низку нових понять: а) «сторона кримінального провадження з боку обвинувачення», до якої відніс слідчого, керівника органу досудового розслідування, прокурора, а також потерпілого, його представника та законного представника; б) «державне обвинувачення» як процесуальну діяльність прокурора, що полягає у доведенні перед судом обвинувачення з метою забезпечення кримінальної відповідальності особи, яка вчинила кримінальне правопорушення; в) «обвинувачення» як твердження про вчинення певною особою діяння, передбаченого законом України про кримінальну відповідальність, висунуте в порядку, встановленому КПК; 2) скасував інститут пред'явлення обвинувачення, замінивши його повідомленням про підозру; 3) розширив права потерпілого та його представника у здійсненні функцій обвинувачення.

Отже, нове законодавство змінило не лише форми реалізації обвинувачення та особливості його реалізації конкретними суб'єктами, але й структуру кримінального процесу взагалі.

Висновки

Таким чином, можна виділити декілька періодів розвитку функції обвинувачення у ХХ–ХХІ століттях: 1) розвиток функції обвинувачення в період перебування українських земель у складі Російської імперії; 2) розвиток функції обвинувачення в період радянської України; 3) розвиток функції обвинувачення в період розбудови правової незалежної України. У останньому періоді можна виділити два етапи розвитку функції обвинувачення: реалізація функції обвинувачення під час дії норм КПК України 1960 року; реалізація функції обвинувачення за КПК України 2012 року.

У цей час основними нормативно-правовими актами, що регламентували реалізацію функції обвинувачення у вітчизняному кримінальному процесі, були Статут кримінального судочинства 1864 року, Кримінально-процесуальні кодекси УРСР 1922, 1927, 1960 років та Кримінальний процесуальний кодекс України 2012 року.

Протягом різних історичних періодів здійснювався перехід кримінального процесу від обвинувального (розшукового, інквізиційного) до змагального. Обвинувачення поділялось на приватне та публічне. Функція обвинувачення здійснювалась як спеціально уповноваженими органами, так і потерпілим.

Список використаних джерел:

1. Российское законодательство X–XX веков : в 9-ти т. / под общ. ред. О. И. Честякова. – М. : Юридическая литература, 1991. – Т. 8. Судебная реформа. – 496 с.
2. Рогатюк І. В. Обвинувачення у кримінальному процесі України : монографія / І. В. Рогатюк. – К. : Атіка, 2006. – 160 с.
3. Юридический словарь. – М.: Госюриздат, 1956. – Т. 2. – 663 с.
4. Собрание узаконений РСФСР. – 1918. – № 26. – С. 347.
5. Орлик Д. П. Історичний аналіз розвитку положень, які регламентують статус прокурора в кримінальному процесі / Д. П. Орлик // Науковий вісник Херсонського державного університету. – Випуск 6-1. Том 4. – 2014. – С. 81–87.
6. Уголовно-процессуальный кодекс УССР от 1922 г. // Собрание Узаконений и Распоряжений УССР. – 1922. – № 41. – Ст. 528.
7. Маляренко В. Т. Перебудова кримінального процесу України в контексті європейських стандартів: теорія, історія і практика : дис. ... докт. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність» / В.Т. Маляренко. – Х., 2004. – 450 с.
8. Соломон П. Советская юстиция при Сталине / П. Соломон ; пер. с англ. – М., 1998. – 464 с.
9. История отечественного государства и права : хрестоматия курса / А. В. Шободоева. – Иркутск: Изд-во БГУЕП, 2010. – Ч. II. – 332 с.
10. Кримінально-процесуальний кодекс України : Закон від 28 грудня 1960 р. // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1961. – № 2. – Ст. 15.
11. Садова Т. В. Учасники кримінального провадження, що здійснюють функцію обвинувачення в кримінальному провадженні України і Польщі / Т. В. Садова // Прикарпатський юридичний вісник. – 2016. – Випуск 2 (11). – С. 104–108.

В статье определены особенности развития функции обвинения в XX-XXI веках. Выделены три исторических периода развития функции обвинения в отечественном уголовном процессе. Выделены и охарактеризованы основные нормативно-правовые акты, регламентирующие реализацию функции обвинения. Проведен анализ положений указанных актов и выделены основные различия в механизме реализации функции обвинения в различные периоды исторического развития.

Ключевые слова: уголовный процесс, уголовное судопроизводство, функция обвинения, развитие функции обвинения, исторический период.

In the article the features of accusation in the XX-XXI centuries. Three historical periods of accusation in the domestic criminal process. Allocated and described the main regulations that reinforce the implementation of the accusation. The analysis of the provisions of these acts and highlights the main differences in the implementation of the accusation and the different periods of historical development.

Key words: criminal procedure, criminal proceedings, prosecution, development accusation historical period.